

ՄԵԼԻՔՅԱՆ ԱՐԹՈՒՐ

ՆԵՐՍԵՆԻ ՍԱՍԱՆՅԱՆԸ ԵՎ ԳԱՀԱԿԱԼԱԿԱՆ ՊԱՅՔԱՐԸ ՊԱՐՍԿԱՍՏԱՆՈՒՄ 274-293 ԹԹ.

Քանակի քաներ՝ Ներսես Սասանյան, Պարսկաստան, Մեծ Հայք, Տիգրոն, Շապուհ, Որմիզդ, Քաաբա-ի Ջարդուշտ, Վարահիրան, Հոռմ:

273-274 թթ. առեղծվածային պայմաններում վախճանվեցին, իսկ ավելի հավանական է՝ սպանվեցին, նախ՝ Հայաստանի մեծ արքա և գահաժառանգ Որմիզդակը, ապա և արքայից արքա Որմիզդ I-ը (272-274 թթ.): Համընդհանուր ճանաչում գտած թագաժառանգի բացակայությունն առաջացրեց գահակալական ճգնաժամ, որի պայմաններում զրադաշտական կղերը և իրանական բարձր ազնվականությունը Իրանի գահաժառանգության հարցին միջամտելու պատեհ առիթ ստացան:

Որմիզդ I-ի վախճանից հետո ասպարեզում մնացին Շապուհ I-ի որդիներից ավագը՝ Վարահիրանը, և կրտսերը՝ Ներսեսը, որոնք միանգամայն տարբեր դեր ու կշիռ ունեին Սասանյան վարչաքաղաքական համակարգում:

Ներսեսը Շապուհ I-ի կրտսեր որդին էր² ծնված թագուհիների թագուհի Ադուր-Անահիտից: Հոռմի դեմ Շապուհ I-ի երկրորդ պատերազմի ընթացքում (245-249 թթ.) Ներ-

¹ Մելիքյան Ա., Սալմաստի ժայռաքանդակը. պատմական Հայաստանի Սասանյան մի հուշարձանի վերամեկնաբանություն, Երևան, 2016, էջ 172-174:

² Weber U., Wahrām II, König der Könige von Ērān und Anērān, *Iranica Antiqua*, 2009, № 44, S. 568.

սեիը նշանակվել էր Սակաստանի կառավարչի պաշտոնում³ փոխարինելով տեղական հնդպարթևական արքայատան ներկայացուցիչներին: Մոտավորապես 260 թ. ստեղծված Քաաբա-ի Չարդուշտի եռալեզու արձանագրությունը (ՏՔԶ)⁴ փաստում է Սասանյան արքայատան մեջ Ներսեհի բավականին պատվավոր դիրքը: Գահաժառանգ և Հայաստանի մեծ արքա Որմիզդ-Արտաշիրի ու Մեշանի արքա Շապուհի պես նա հոր կողմից արժանացել է անվանական ատրուշան (*‘twr Hwsrwb*) ունենալու պատվին. «*խոսրով-Ներսեհ անվամբ կրակը, մեր (Շապուհ I-ի - Ա.Մ.) որդու՝ արհի, Մազդային երկրպագող Ներսեհի՝ Հինդի, Սակաստանի և Թուրանի և մինչև ծովափի արքայի հոգու համար, որպեսզի հավերժանա նրա անունը*»⁵:

Սասանյան տերության պետական համակարգում Ներսեհի զբաղեցրած բավականին բարձր և հեղինակավոր դիրքի մասին է վկայում նաև նրա տիտղոսի պարունակած «*արհ, Մազդային երկրպագող*» էպիտետը, որը մտնում էր Իրանի արքայից արքայի պաշտոնական տիտղոսի մեջ: Այդ բացառիկ պատիվը ուղիղ համեմատական էր տերության ռազմաքաղաքական կյանքում նրա իրականացրած գործառույթին⁶: 260-ական թթ. Ներսեհի ղեկավարած լայնածիր շահրը ներառում էր ոչ միայն Սակաստանը, այլև տերության

³ **Луконин В.** Завоевания Сасанидов на Востоке и проблема кушанской абсолютной хронологии. ВДИ, 1969, № 1-2, стр. 37.

⁴ Շապուհ I-ի Քաաբա-ի Չարդուշտի արձանագրության հրապարակումները տե՛ս **Sprengling M.**, Third Century, Iran, Sapor and Kartir, Chicago, 1953; **Maricg M.**, Res Gestae divi Saporis, Syria, XXXV, 1956; **Huyse Ph.**, Die dreisprachige Inschrift Šābuhrs I. an der Ka'ba-i Zardušt (ՏՔԶ), 2 vols., Corpus Inscriptionum Iranicarum III, London, 1999, Text I-II.

⁵ **ՏՔԶ**, MPers. § 23, 24; Phl. § 19; Gk. § 42.

⁶ **Weber U.**, նշվ. աշխ., էջ 160-168:

արևելքում նվաճված երկրամասերը: Ներքուստ դեռևս անհանգիստ այդ վարչամիավորն ապահովում էր Սասանյան տերության արևելյան սահմանների անվտանգությունը: Հատկապես Հռոմի դեմ պատերազմի պայմաններում արևելյան այս շահրի անդորրն ու հուսալի պաշտպանությունը Շապուհին ազատում էին ավելորդ խնդիրներից: Մյուս կողմից՝ հիշյալ ժամանակաշրջանում Սասանյան տերության արևելյան սահմանների ընդարձակման փաստը ինքնին խոսում է Ներսեհի ռազմագիտական ունակությունների մասին: Ներսեհն ամուսնացած էր Շապուհ I-ի դստեր՝ իր քրոջ՝ Շապուհդուխտակի⁷ հետ, որը, դառնալով նրա կինը, ավանդական կարգով ստացել էր «սակերի թագուհի» տիտղոսը⁸:

Վարահրանի դերն ու կշիռը անհամեմատ փոքր էին: Դատելով Դուրա-Եվրոպոսի «Պալմիրյան աստվածների տաճարի» որմնանկարներից մեկի մանրամասներից⁹ 250-ական թթ. նա մասնակցել էր Հռոմի դեմ Շապուհ I-ի վարած երկրորդ պատերազմին: Սակայն դրա ավարտին նրա դերը շարունակում էր աննշան լինել: ՏՅԶ-ի այն պարբերություններում, որտեղ խոսվում է Վալերիանոս կայսեր դեմ տարած փառահեղ հաղթանակի առթիվ Շապուհ I-ի կատարած ընծայաբերումների մասին, Վարահրանի անունը չի նշվում անվանական ատրուշան ունենալու պատվին արժանացած Սասանյան արքայազների շարքում¹⁰: ՏՅԶ-ում Վարահրանը եզակի հիշատակված է արքայատան անդամների հոգու

⁷ Луко́нин В. Культура Сасанидского Ирана, Москва, 1969, стр. 198.

⁸ ՏՅԶ, Phl. 20-21. šhyrwhrdwhtkyh Skn MLKTH.

⁹ Луко́нин В., նշվ. աշխ., էջ 58:

¹⁰ St' u ՏՅԶ, MPers. 18-19.

փրկության համար զոհաբերություններ սահմանելու առիթով՝ «Գիլյանի արքա»¹¹ անպաճույճ տիտղոսով: Այստեղ նա եղբայրների շարքում առաջինն է: Սակայն դա պայմանավորված է բացառապես նրա երեցությանը¹²: Մինչդեռ արձանագրության այս հատվածում ևս եղբայրների նկատմամբ նրա պատվո և գործնական ստորակարգությունն ակնհայտ է: Հոգու փրկության համար զոհաբերության արժանացածների ցուցակում գահաժառանգ Որմիզդ-Արտաշիրից բացի տեսնում ենք նաև նրա որդուն՝ Որմիզդակին¹³, Մեշանի վաղամեռիկ արքա Շապուհից բացի նրա այրուն՝ Դինակ թագուհուն¹⁴, որդիներին՝ Որմիզդին, Որմիզդակին, Օդաբախտին, Վարահրանին, Շապուհին, Պերոզին ու դստերը՝ Շապուհուդուխտակին¹⁵, Հինդի, Սակաստանի և Թուրանի արքա Ներսեհից բացի նաև նրա կնոջը՝ Շապուհուդուխտակ թագուհուն¹⁶ ու դուստրերին՝ «Սակերի տիրուհի» Ներսեհուդուխտին¹⁷ և Որմիզդուդուխտակին¹⁸: Մինչդեռ Գիլյանի արքա Վարահրանի ընտանիքի մի որևէ այլ անդամ հիշատակված չէ¹⁹:

¹¹ **ՏՔԶ**, MPers. '25: wr'hr'n Gyl'n MLK'; Phl. '20. Wryhr'm Gyl'n MLK'.

¹² **Weber U.**, Narseh, EIr, online edition, 2016, available at <http://www.iranicaonline.org/articles/narseh-sasanian-king> (accessed on 23 May 2016).

¹³ **ՏՔԶ**, MPers § 21.

¹⁴ **ՏՔԶ**, MPers § 20.

¹⁵ **ՏՔԶ**, MPers § 21.

¹⁶ **ՏՔԶ**, MPers § 20- 21.

¹⁷ **ՏՔԶ**, Mpers § 21.

¹⁸ **ՏՔԶ**, Mpers § 21.

¹⁹ Վ. Գ. Լուկոնինի կարծիքով Վարահրանի որդու՝ Վարահրանի անվան բացակայությունը ՏՔԶ-ի համապատասխան պարբերության մեջ պայմանավորված է նրանով, որ արձանագրության ստեղծման ժամանակ նա դեռևս ծնված չէր (**Луконин В.** Варахран II и Нарсе, ВДИ, 1964, No 1, стр. 51): Սակայն Վարահրանը Շապուհ I-ի ավագ որդին էր, և հետևաբար՝ նա

Սրանից բխող եզրակացությունը միանշանակ է. Շապուհ I-ի արքունիքում նրա ավագ որդին պատվո հարաբերության մեջ և պետական կառավարման համակարգում ստորադասված է եղել իր եղբայրներին: Այդ իրողությունն արտացոլված է նաև Շապուհ I-ի Նախշ-ի Ռաջափի ժայռաքանդակի վրա, որտեղ Գիլյանի արքա Վարահրանը ներկայացված է Շապուհի մյուս որդիներից՝ Որմիզդ-Արտաշիրից, Շապուհից և Ներսեհից հետո և հասակով անհամեմատ ցածր²⁰: Սասանյան արքունիքում Վարահրանի երկրորդական դրությունից Ռ. Ֆրայը եզրակացնում է, որ նա կամ ծնվել է ավելի ստորակարգ թագուհուց, կամ էլ եղել է հարճորդի²¹:

Հայտնի չէ, թե Սասանյան վարչաքաղաքական համակարգում Որմիզդ I-ի օրոք Վարահրանի դրության մեջ փոփոխություն կատարվե՞լ է, թե՞ ոչ: Վ. Լուկոնին²² ու Ս. Դաշկովը²³ ենթադրում են, որ Վարահրանը նախքան արքայից արքայի գահը ստանձնելը կառավարել է Կրմանում: Աղբյուրագիտական հենքի բացակայության պատճառով դժվար է համաձայնել կամ առարկել այդ կարծիքին: Սակայն, եթե անգամ այն համարենք ընդունելի, ենթադրվող փոփոխությունը հազիվ թե Սասանյան պետական համակարգում Վարահրանին նշանակալից առաջխաղացում ապահոված լինի,

ավելի վաղ, քան իր եղբայրները, պետք է որ ժառանգներ ունենար՝ թեկուզ և իզական սեռի:

²⁰ **Луконин В.** Культура Сасанидского Ирана, Москва, 1969, стр. 61, рис. 9.

²¹ **Frye R.N.**, The Political History of Iran Under Sasanides, in: Cambridge History of Iran, Vol. 3 (1), Cambridge, 1983, p. 127.

²² **Луконин В.** Иран в III веке. Москва, 1979, стр. 59.

²³ **Дашков С.** Цари царей-Сасаниды: Иран III-VII вв. в легендах, исторических хрониках и современных исследованиях. Москва, 2008, стр. 75.

քանի որ Կրմանը վաղուց հպատակեցված երկրամաս էր²⁴ և, ինչպես Գիլյանը, զուրկ էր ռազմավարական նշանակությունից:

Բնականոն հարց է ծագում, թե որն է եղել պատճառը, որ գահի թափուրության պայմաններում իրանական ավագանին կատարել է վատագույն ընտրությունը՝ նախապատվությունը տալով հնարավոր հավակնորդներից նվազ հեղինակավորին և տերության կառավարմանն անպատրաստ անձնավորությանը: Այդ հարցի բացատրությունը կարելի է գտնել III դ. 70-ական թթ. Սասանյան տերության ներքաղաքական կյանքում տարբեր խմբավորումների միջև ընթացող տակավին լուռ, բայց լարված պայքարի համատեքստում: Կենտրոնամետ խմբավորումը, որը կանգնած էր արքայական ինքնակալության ամրապնդման և տերության մեջ կրոնական հանդուրժողականության դիրքերում, Որմիզդ I-ի վախճանից հետո մոլորված էր: Զրկվելով հուսալի հովանավորությունից՝ նա ըստ էության ասպարեզը զիջել էր գրադաշտական հոգևորականությանն ու շատ հարցերում նրա հետ կապված իրանական բարձր ազնվականությանը: Սրանցից առաջինը ձգտում էր մեծացնել պետության քաղաքական կյանքում իր դերակատարումը և գրադաշտականությունը դարձնել տերության պաշտոնական կրոն, իսկ երկրորդը, դժգոհ Սասանյան առաջին արքաների կենտրոնաձիգ քաղաքականությունից, ձգտում էր տերության կազմում պահպանել իր հարաբերական ինքնավարությունը:

²⁴ **Книга деяний Ардашира, сына Папака.** Транскрипция текста, перевод со среднеперсидского, введение, комментарий и глоссарий О.М. Чунаковой. Москва, 1987, стр. 72. **The History of al-Tabari**, Vol. V, The Sasanids, the Byzantines, the Lakhmids, and Yemen, translated and annotated by C. E. Bosworth, New York, 1999, pp. 9-10.

Չնայած իրենց նպատակների տարբերությանը՝ երկու խմբավորումներն էլ հասկանում էին, որ դրանց կարելի է հասնել թույլ և կռավարելի միապետի իշխանության դեպքում: Ուստի սրանք, որ իրենց նպատակի ճանապարհից նախապես հեռացրել էին նախ՝ գահաժառանգ Որմիզդակին, ապա և արքայից արքա Որմիզդ I-ին, Շապուհ I-ի ողջ մնացած միակ լիիրավ որդու՝ Ներսեհի գահակալությունն էլ համարում էին չափազանց լեգիտիմ, որպեսզի նրա հետ իրենց իրավունքների ընդլայնման շուրջ առք ու վաճառքի հույսեր կապեին: Բացի այդ, վերոնշյալ երկու խմբավորումները պետք է որ զգուշանային Ներսեհի կողմից ընտանեկան վրեժխնդրության հեռանկարից:

Մ. Հաթերն ու Մ. Բրոսիուսը Ներսեհի շրջանցման գործում կարևորում են հատկապես կրոնական գործոնը: Մ. Հաթերի կարծիքով Ներսեհը Շապուհ I-ի ու Որմիզդ I-ի օրինակով²⁵ հանդուրժամետ էր Իրանում տարածված դավանանքների նկատմամբ²⁶, մինչդեռ Վարահրանը զրադաշտականության մոլի հետևորդ էր, որի պատճառով էլ հոր և եղբոր կողմից հեռացվել էր քաղաքական առաջնաբեմից²⁷: Այժմ՝ գահի թափուրության և համընդհանուր ճանաչում ստացած գահաժառանգի բացակայության պայմաններում Վարահրանը զրադաշտական կղերի և անձամբ մոզպետ

²⁵ Շապուհ I-ի և Որմիզդ I-ի կրոնական հանդուրժողականության մասին տե՛ս **Hutter M.**, Manichaeism in the Early Sasanian Empire, Numen, 1993, Vol. 40, No. 1, pp. 6, 11; **Виденгрен Г.** Мани и манихейство. Санкт-Петербург, 2001, стр. 53-63; **Смагина Е.** Манихейство по ранним источникам. Москва, 2011, стр. 43-49.

²⁶ **Brosius M.**, The Persians, New York, 2006, pp. 147-148.

²⁷ **Hutter M.**, Manichaeism in the Early Sasanian Empire, p. 11; **Brosius M.**, նշվ. աշխ., էջ 146,147:

Կարտիրի աչքում պետք է որ նախապատվելի, եթե չասենք իդեալական թեկնածու լիներ: Սակայն կար ավելի կարևոր հանգամանք. օրինական իրավունքներից զուրկ և նախորդ արքաների կողմից իշխանությունը ժառանգելուն անպատրաստ թողնված Վարահրանը պետք է որ զգար իրեն իշխանության ղեկին հասցրած խմբավորումների հանապազօրյա աջակցության կարիքը և հետևաբար՝ այդ աջակցության դիմաց պատրաստ պետք է լիներ ցանկացած զիջման²⁸: Հաջորդած տարիներին Իրանի ներքաղաքական կյանքի շարժունթացը պարզորոշ է դարձնում, թե որոնք են եղել գահի այս թեկնածուին հարուցված հիմնական պահանջները՝ Որմիզդակի և Որմիզդ I-ի սպանության մասնակիցների համաներում, Մանիի և մանիքեականության նկատմամբ հաշվեհարդար, զրադաշտականության պաշտոնականացում, իրանական բարձր ազնվականության իրավունքների ընդլայնում: Այսպիսով, 274 թ. պալատական անդրկուլիսյան համաձայնության²⁹ արդյունքում Սասանյան տերության գահը հանձնվեց Վարահրանին (Վարահրան I, 274-277 թթ.):

²⁸ Մելիքյան Ա., նշվ. աշխ., էջ 171:

²⁹ Մեզ անհավանական է թվում Ի. Միվենի և Կ. Մաքսիմուկի վարկածն առ այն, որ Գիլյանի արքա Վարահրանը «ղեկավարում էր դաշտային բանակը և իր եղբոր (Որմիզդ I-ի - Ա.Մ.) մահվանից հետո ի գորու էր իր պայմանները թելադրելու մյուս եղբայրներին» (**Syvänne I. and Maksymiuk K.**, *The Military History of the Third Century Iran*, Siedlce, 2018, p. 110): Միևնույն ժամանակ Սասանյան տերության ներքին կյանքի մասին առկա պատկերացումներն առիթ չեն տալիս համաձայնելու նաև Վ. Բայբուրդյանի կարծիքին, ըստ որի՝ Վարահրանը իշխանության է հասել գահակալական պայքարում Սակաստանի արքա Ներսեհի դեմ տարած հաղթանակի արդյունքում (**Բայբուրդյան Վ.**, *Իրանի պատմություն*, Երևան, 2005, էջ 123):

Արտաքուստ կատարված ընտրությունը թվում էր օրինական: Սասանյանները իշխանության էին եկել որպես տոհմ, և իշխանությունը պետք է պատկաներ տոհմում ավագին: Սակայն իրականում կատարված ընտրությունը արմատական շեղում էր նշանակում Սասանյան առաջին արքաների գծած քաղաքական ուղենիշից, ըստ որի՝ գահաժառանգությունն իրականացվում էր ոչ թե ավագության կարգով, այլ համաձայն պետական համակարգում դեռևս նախորդ արքայի կողմից նախասահմանված պատվի և գործնական աստիճանակարգության³⁰: 270-ական թթ. գոյություն չունեղ գահաժառանգության կայուն կարգ, ուստի այս կամ այն սկզբունքին նախապատվություն տալը մյուս կողմի տեսանկյունից պետք է գնահատվեր իբրև ուզուրպացիա³¹: Բայց, ինչպես երևում է, զրադաշտական կղերի և իրանական տոհմիկ ազնվականության ազդեցությունը կաշկանդել է Ներսեհին՝ ստիպելով նրան լռությամբ համակերպվել ստեղծված իրողությանը: Միայն հետագայում՝ արքայից արքա դառնալուց հետո, Ներսեհը Վարահրան I-ի Բիշապուհի ինվեստիտուրային ժայռաքանդակի վրա ջնջել է տվել այդ արքայի դեմքն ու անունը և փորագրել է տվել իր դեմքն ու տիտղոսը՝ ասես վրեժխնդիր լինելով եղբորից այն բանի համար, որ նա Որմիզդ I-ի մահվանից հետո, ոտնահարելով իր իրավունքները, ապօրինաբար տիրացել էր Իրանի գահին³²:

Վարահրան I-ի եռամյա կառավարումը ընթացավ նրան իշխանության բերած իրանական ազնվականության և զրադաշտական կղերի գրած կրոնաքաղաքական սցենա-

³⁰ Մելիքյան Ա., նշվ. աշխ., էջ 102-112:

³¹ Луконин В. Варахран II и Нарсе, стр. 50.

³² Луконин В. նշվ. աշխ., էջ 51:

րով: Նրանց պահանջների բավարարման դիմաց Իրանի նոր արքան, ըստ երևույթին, հնարավորություն է ստացել իր նախորդների օրինակով Հայաստանի «մեծ արքա» նշանակելու որդուն՝ Վարահրանին (հետագայում արքայից արքա Վարահրան II, 277-293 թթ.): Այդ նշանակման վերաբերյալ աղբյուրագիտական կամ մի որևէ այլ տիպի վկայություն չունենք: Սակայն այն բխում էր մի կողմից նոր արքայի գահակալությունից անմիջապես հետո թագաժառանգին հրապարակելու, մյուս կողմից՝ գահաժառանգին պարսկական գործի գորագլուխ և Հայաստանի «մեծ արքա» նշանակելու Սասանյանների նախընթաց փորձից³³: Այսպիսով, կարելի է ենթադրել, որ ինչպես Շապուհ I-ի օրոք, Իրանի ապագա վեհապետի հարցը վճռվել է Վարահրան I-ի գահակալության սկզբին: Սա երկրորդ հարվածն էր Ներսեհին, որը թեև գահաժառանգության հարցում մի անգամ արդեն շրջանցվել էր, բայց պետք է որ Վարահրան I-ի վախճանից հետո Սասանյան գահը «ավագության կարգով» ստանալու հույսեր փափագեր: Սակայն Ներսեհը այս նոր վիրավորանքը նույնպես տարավ լռությամբ³⁴: Վարահրան I-ի կառավարման վերջերին Ներսեհի քաղաքական կշիռը Սասանյան տերության վարչաքաղաքական համակարգում հերթական անգամ նսեմացվեց, երբ նա նշանակվեց Հայաստանի կառավարիչ:

Պատմագիտության մեջ Ներսեհի այս նոր նշանակման ժամանակի և իրավաքաղաքական պատճառների հարցերին պատշաճ ուշադրություն չի դարձվել, իսկ առանձին դեպքերում էլ դրանք մեկնաբանվել են միանգամայն սխալ

³³ Մելիքյան Ա., նշվ. աշխ., էջ 102-133:

³⁴ Frye R.N., նշվ. աշխ., էջ 128:

դիրքերից: Այսպես, Ս. Երեմյանը և Կ. Թումանովը, հավանաբար փորձելով ծածկել Որմիզդակի (ըստ Մ. Խորենացու՝ Շապուհի) մեկամյա կառավարումից³⁵ հետո Հայաստանում առաջացած կառավարչական բացը, այստեղ Ներսեհի գահակալության սկզբնատարին համարում են 273 թ.: Ընդ որում առաջինի կարծիքով Ներսեհը «Հայաստանի մեծ արքայի» գահը խլել էր Որմիզդակից՝ արքայից արքայի գահին տիրանալու հույսով³⁶, իսկ Կ. Թումանովը ենթադրում է, որ «Որմիզդ-Արտաշիրը, դառնալով մեծ արքա (արքայից արքա - Ա.Մ.), իր եղբորը նստեցրել է Հայաստանի գահին, որն այդ ժամանակ թափուր էր»³⁷: Նրա կարծիքով Ներսեհը Հայաստանում սկսել է կառավարել 273 թվականից՝ Արևելքից Ավրելիանոս կայսեր հեռանալուց հետո³⁸:

Հայաստանի կառավարչի պաշտոնում Ներսեհի նշանակումը Որմիզդ I-ին են վերագրում նաև Ի. Սիվենն ու Կ. Մաքսիմյուկը, որոնց համոզմամբ Շապուհ I-ի մահվանից հետո Սակաստանի արքա Ներսեհը ցանկացել է զենքի միջոցով վիճարկել գահի նկատմամբ գահաժառանգ Որմիզդ-Արտաշիրի իրավունքները, սակայն իրանական ազնվականության միջնորդությամբ տեղի է տվել և որպես հատուցում ստացել Հայաստանն ու այլ տարածքներ այն հաշվով, որ նա պետք է հաջորդի Որմիզդ I-ին³⁹: Նրանց կարծիքով իրա-

³⁵ **Մովսիսի Խորենացու** Պատմութիւն Հայոց, աշխատութեամբ՝ Մ. Արեղեան եւ Ս. Հարութիւնեան, Տիֆլիս, 1913, II, 2Է:

³⁶ **Երեմյան Ս.**, Հայաստանի քաղաքական վիճակը III դարի վերջին քառորդում, Հայ ժողովրդի պատմություն, ՀՄՄՀ ԳԱ հրատ., հ. II, էջ 59:

³⁷ **Toumanoff C.**, The third century Armenian Arshacids. A Cronlogical commentary. Revue des etudes Arméniennes. 1969, N VI, p. 257.

³⁸ **Լույն տեղում:**

³⁹ **Syvänne I. and Maksymiuk K.**, նշվ. աշխ., էջ 109:

կանում Վարահրան I-ն է, որ Որմիզդի մահվանից հետո Իրանի գահից հրաժարվելու դիմաց Ներսեսին նշանակել է Հայաստանի արքա⁴⁰:

Սակայն հարկ ենք համարում նկատել, որ վերոնշյալ բոլոր կարծիքներն էլ հավասարապես խոցելի են, քանի որ հնարավոր չէ գտնել դրանք թեկուզ անուղղակիորեն հաստատող որևէ վկայություն կամ փաստարկ⁴¹: Բացի այդ, աներևակայելի է, թե ինչպես կարող էր Ներսեսը արքայից արքա Որմիզդ I-ի կենդանության օրոք վիճարկել պաշտոնապես ճանաչված գահաժառանգ Որմիզդակի իրավունքները, կամ թե «Հինդի, Սակաստանի և Թուրանի» արքան գործնականում ինչպես կարող էր Որմիզդակից խլել իր կառավարած շահրից հազարավոր կիլոմետրեր հեռու գտնվող Հայաստանը: Կ. Թումանովի, Ի. Սիվենի ու Կ. Մաքսիմյուկի մեկնաբանություններում ակնհայտ է նաև Սասանյան տերության ռազմական և վարչաքաղաքական համակարգում Հայաստանի՝ իբրև պարսից զորագլխի և գահաժառանգի ուստանի դերի անտեսում. Հռոմի դեմ Իրանի փաստացի պատերազմական դրության պայմաններում Որմիզդ I-ի կողմից Ներսեսին Հայաստանի կառավարչի պաշտոնում նշանակելը հավասարազոր պետք է լիներ նրան պաշտոնապես գահաժառանգ հայտարարելուն: Այդ դեպքում Որմիզդ I-ի

⁴⁰ **Syvänne I. and Maksymiuk K.**, նշվ. աշխ., էջ 111: Տե՛ս նաև **Weber U.**, նշվ. աշխ., էջ 153-160; **Նույնի՝** Narseh, EIr, online edition, 2016.

⁴¹ Ս. Երեմյանն իր թեզը հիմնավորելու նպատակով հղում է Գ. Լուկոնինի «Культура Сасанидского Ирана» մենագրության 197-րդ էջին: Սակայն նշված էջում ոչ միայն Ս. Երեմյանի կարծիքին համահունչ ոչ մի խոսք չկա, այլև ներկայացված է Սասանյան արքայատան տոհմաճառը, որտեղ Հայաստանում Ներսեսի գահակալության սկզբնատարին նշված է 276 թ.: Հմմտ. **Луконин В.** Варахра II и Нарсе. Стр. 52.

մահվանից հետո գահակալական ճգնաժամ չէր գոյանա, և վեհապետական գահի տնօրինության գործում էլ իրանական ազնվականությունը և զրադաշտական հոգևորականությունը որևէ մասնակցություն չէին ունենա: Վերջապես, եթե Ներսեհը վեհապետական գահի նկատմամբ իր իրավունքները կամովին զիջած լիներ Վարահրանին, արքայից արքա դառնալուց հետո եղբոր ինվեստիտուրային քանդակը եղծելու առիթ չէր ունենա:

Վերը բերված դիտարկումները հիմք են տալիս կարծելու, որ Ներսեհի նշանակումը Հայաստանի կառավարչի պաշտոնում պայմանավորվել է բացառապես Սասանյան տերության վարչաքաղաքական համակարգում Հայաստանի ունեցած դերի փոփոխությամբ: Սակայն դրա ազդակը եկել էր ոչ թե Սասանյան արքայատան առանձին անդամների հարաբերություններից, այլ արտաքին քաղաքականության ոլորտից:

Տակավին 223 թ. սկսված⁴² և փոփոխակի հաջողություններով տասնամյակներ տևած պարսկա-հռոմեական հակամարտությունը շարունակվեց մինչև Վարահրան I-ի գահակալության վերջերը: Դեռևս Պալմիրայի իշխան Սեպտիմիոս Օղենատոսի դեմ 259-267 թթ. ծանր պայքարից⁴³, ապա Պալմիրյան երկրորդ պատերազմին անհաջող միջամտությունից հետո⁴⁴ ակներև էր դարձել, որ Սասանյան տերությունը սպառել է մեծաձավալ նվաճողական քաղաքակա-

⁴² **Մելիքյան Ա.**, Հայաստանն ու Սասանյան հեղաշրջումն Իրանում, գիտական նյութերի ժողովածու, Վանաձոր, 2003, էջ 174, 175:

⁴³ **Farrokh K.**, *Shadows in the Desert: Ancient Persia at War*, Oxford, 2007, pp. 189-190; **Syvänne I. and Maksymiuk K.**, նշվ. աշխ., էջ 101:

⁴⁴ **Watson A.**, *Aurelian and the Third Century*, New York, 1999, p. 49; **Syvänne I. and Maksymiuk K.**, նշվ. աշխ., էջ 103:

նության ներուժը: Ամենայն հավանականությամբ պարսիկ-ների կրած պարտությունները Իրանի կառավարող շրջաններին, հատկապես բարձր ազնվականությանը, հանգեցրել են Հռոմի հետ կայուն հաշտություն կնքելու գաղափարին: Նույն հետևությանը պետք է որ գար նաև Հռոմեական Արևելքում զրադաշտականությունը տարածելու հեռանկարներից հուսախաբ զրադաշտական կղերը: Այս տեսանկյունից չի բացառվում, որ Հռոմի հետ կայուն հաշտության հասնելը եղել է իրանական աշխարհիկ և հոգևոր ավագանու կողմից Վարահրան I-ին առաջադրված պահանջներից մեկը: Պարսից արքան այդ խնդիրը հաջողությամբ լուծեց իր գահակալության վերջերին, երբ Հռոմում առաջացավ հերթական քաղաքական ճգնաժամը⁴⁵: Վարահրան

⁴⁵ 276 թ. Կապադովկիայի Տիանա քաղաքում բանակային խռովության զոհ գնաց կայսր Մարկոս Կլավդիոս Տակիտոսը: Նրա մահվանից հետո արևելյան գորքերը կայսր հռչակեցին Մարկոս Ավրելիոս Պրոբոսին: Նա Տակիտոսի օրոք, ըստ երևույթին, նշանակվել էր Արևելքի գերագույն հրամանատար (տե՛ս **Грант М.**, Римские императоры, Москва, 1998, стр. 221), չճանաչեց Տակիտոսի եղբոր՝ Ֆլորիանոսի իշխանությունը, ինչը անխուսափելի դարձրեց նոր քաղաքացիական պատերազմը: Նման պայմաններում նորահռչակ կայսրին անհրաժեշտ էր ամրապնդել իր դիրքերը և ստանալ ոչ միայն հռոմեական մյուս գորքերի, այլև սենատի ճանաչումը: Նմանապես անհրաժեշտ էր պատժել Ավրելիանոս կայսեր սպանողներին և հոգալ դանուբյան և հռենոսյան սահմանների անվտանգության մասին, քանի որ Ավրելիանոսի սպանությունից հետո դրանք ենթարկվել էին լոնգիոնների, ալեմանների ու ֆրանկների հարձակումներին: Այս բոլոր խնդիրների լուծման համար նորահռչակ կայսրը 276 թ. իր տրամադրության տակ ուներ միայն կայսրության հռոմեական արևելյան գորքը, որը de jure պատերազմական վիճակում էր պարսիկների դեմ: Բնականաբար կայսրը չէր կարող դիմել արկածախնդրության և իր գորքերը տեղափոխել Եվրոպա՝ առանց իր թիկունքը պարսկական հարձակման վտանգից ապահովելու: Ուստի նրա կենսագրի հաղորդումը, թե Պրոբոսը. «Հաշտություն կնքելով պարսիկների հետ վերադարձավ Թրակիա» (The

l-ին հաջողվեց օգտվել նորահռչակ կայսր Պրոբուսի դժվարին ռազմաքաղաքական կացությունից և նրա հետ կնքել հաշտություն, որով վավերացվեցին տակավին 244 թ. Միսիխիսում կնքված⁴⁶, բայց անկատար մնացած պայմանագրի պայմանները: Ըստ այդմ՝ պարսիկները Հռոմին վերադարձրին Մեծ Հայքի Ծոփք նահանգն ու Բարձր Հայքի մեծագույն մասը⁴⁷: Փոխարենը նրանք Հռոմից ստացան Մեծ Հայքի մեծագույն մասի և Այսրկովկասի նկատմամբ իրենց տիրապետության ճանաչումը⁴⁸: Հաշտությամբ իրավաբանորեն

Scriptores Historiae Augustae, Vol. III, Cambridge, London, 1996, Probus, XVIII, 1), պետք է վերագրել նրա գահակալության սկզբներին՝ 276 թ. երկրորդ կեսին:

⁴⁶ **Մելիքյան Ա.**, Պարսկա-հռոմեական հակամարտության և Միսիխիսի պայմանագրով Հայաստանի դե յուրե բաժանման հարցի շուրջ, Վասն արդարության, 2006, № 1, էջ 48-54:

⁴⁷ **Մովսես Խորենացի**, II, ՀԷ. «Բայց Յունաց թագաւորեաց Պրոբոս, և իսաղաղութիւն արարեալ ընդ Արտաշրի՝ բաժանէ զաշխարհս, սահմանադրութեամբ փոսս գործելով»:

⁴⁸ **Մելիքյան Ա.**, Մեծ Հայքի 276 թ. պարսկա-հռոմեական բաժանումը, Վասն արդարության, 2008, № 2-3, էջ 34, 35: Ի. Սիվենի ու Կ. Մաքսիմյուկի կարծիքով հաշտությունը կնքել է Վարսահրան II-ը 279 թ. վերջերին՝ «Արևմուտքի տեղապահ» Հայաստանի մեծ արքա Ներսեհի միջոցով (տե՛ս **Syvänne I. and Maksymiuk K.**, նշվ. աշխ., էջ 114): Նույն կարծիքին է նաև Մ. Գրանտը (տե՛ս **Грант М.**, Римские императоры, стр. 222): Ա. Մարտիրոսյանը (տե՛ս **Մարտիրոսյան Ա.**, Սասանյանները և Հայաստանի քաղաքական շրջադարձը III դարում, ՊԲՀ, 1979, № 1, էջ 47), Ռ.Ն. Ֆրայը (տե՛ս **Frye R.**, The History of Ancient Iran, München, 1985, p. 305. **Նույնի**՝ The Political History of Iran Under the Sasanians, p. 128), Թ. Դարյային (տե՛ս **Daryae T.**, Sasanian Persia: The Rise and Fall of an Empire, London-New York, 2009, p. 12), Բ. Դիգնասն ու Ե. Վինթերը (տե՛ս **Dignas B. and Winter E.**, Rome and Persia in Late Antiquity: Neighbours and Rivals, Cambridge, 2007) և այլը պայմանադիր կողմերին համարում են Վարսահրան II-ին ու Դիոկղետիանոսին:

ձևակերպվեցին երկու տերությունների սահմանները⁴⁹, և պարսից տերության արևմտյան սահմաններում առժամանակ վերացավ պատերազմի վտանգը: Արդյունքում՝ Հայաստանը մոտ ապագայում կորցրեց Հռոմեական Արևելքի դեմ գործողությունների ռազմավարական հենակետի, հետևաբար նաև՝ գահաժառանգի («մեծ արքայի») «երկրորդական գահի» նախկինում ունեցած նշանակությունը: Արևմուտքում հաստատված խաղաղությունը թույլ էր տալիս պետության արտաքին քաղաքականության ծանրությունը տեղափոխել արևելք, որտեղ պարսից տերությունը շարունակական պայքարի մեջ էր թուրանական աշխարհի դեմ: Նոր պայմաններում բնական էր, որ ռազմական գործողությունների հենակետի և գահաժառանգի ոստանի դերը պետք է անցներ «Հինդի, Սակաստանի և Թուրանի ու մինչև ծով» շահրին:

Իրանի արևելքում ենթադրվող ռազմաքաղաքական ակտիվությունը, բնականաբար, անհնարին էր դարձնում Ներսեհի հետագա գահակալությունը այնտեղ: Ուստի Վարահրան I-ը թե՛ իր և թե՛ որդու ապագա գահակալությունն ապահովելու համար «Հինդի, Սակաստանի և Թուրանի ու մինչև ծով» շահրի կառավարումը հանձնեց որդուն՝ թագաժառանգ Վարահրանին: Իսկ մինչ այդ այնտեղ կառավարող Ներսեհը նշանակվեց Հայաստանի կառավարչի պաշտոնում:

Աղբյուրների արդի վիճակում թեև հնարավոր չէ հստակ որոշել այս իրադարձության ժամանակը, բայց կարելի է մոտավոր ճշգրտությամբ գծել նրա ստորին և վերին ժամանակային սահմանները: Քանի որ Մարկոս Ավրելիոս Պորբոսը (276-282 թթ.) կայսր է հռչակվել 276 թ. հուլիս-

⁴⁹ Մելիքյան Ա., նշվ. աշխ., էջ 34, 35:

օգոստոսին⁵⁰, խնդրո առարկա նշանակման ստորին սահմանն էլ (*terminus non ante quam*) պետք է համարել 276 թ. հուլիսի վերջերը կամ օգոստոսի սկզբները:

Հայաստանի կառավարչի պաշտոնում Ներսեհի նշանակման վերին ժամանակային սահմանը ճշտելուն օգնում է հատվածաբար պահպանված միջին պարսկերեն մի տեքստ⁵¹, որը պատմում է Վարահրան I-ի՝ Բելաբադի պալատում Մանիի վերջին և ճակատագրական ընդունելության մանրամասները: Մեր խնդրի տեսանկյունից այն ուշագրավ է նրանով, որ Վարահրան I-ի մերձավորների թվում հիշատակում է նաև «սակերի թագուհուն»։ «Եվ նա (Վարահրան I-ը - Ա.Մ.) ուղքի ելավ խնջույքի սեղանից և մի ձեռքը դնելով սակերի թագուհու, իսկ մյուսը՝ Կարտիրի՝ Արտավանի որդու ձեռքին, դիմեց իմ տիրոջը...»⁵²:

Վ. Լուկոնինը վերոնշյալ հաղորդման մեջ «սակերի թագուհու» հիշատակության կապակցությամբ իրավացիորեն նկատում է. «Դժվար է պատկերացնել, որ Վարահրան I-ի արքունիքում, նրա մերձավոր շրջապատում է գտնվել իր նկատմամբ թշնամաբար տրամադրված Ներսեհի կինը. չէ՞ որ Ներսեհը Վարահրան I-ին համարում էր գահը բռնազավթող: Հնարավոր է, որ «սակերի թագուհի» տիտղոսն այդ ժամանակ տրված էր մեկ այլ Շապուհդուխտակի՝ Վա-

⁵⁰ Властелины Рима: Биографии римских императоров от Адриана до Диоклетиана, перев. Кондратьев С.П., Москва, 2001, стр. 276, прим. 1410.

⁵¹ Տեքստի հեղինակը Մանիի ընդունելության ականատեսը նրա թարգման Նուհզադագն (Nūhzādag) է, ինչը վավերագիրը դարձնում է բացառիկ վստահելի (**Sundermann W.**, Mani, EIr, 20 July 2009).

⁵² **Henning W.**, Mani's Last Journey, BSOAS, № 10, 1942, pp. 949-952; **Նույնի՝** Selected Papers I-II, Leiden, 1977, II, pp. 89-92; **Виденгрэн Г.**, Мани и манихейство, стр. 66.

րահրանի գահաժառանգ որդու կնոջը»⁵³: Անվանի ուսումնասիրողի դիտարկման տրամաբանությամբ կստացվի, որ Մանիի բելաբադյան ընդունելության պահին «Հինդի, Սակաստանի և Թուրանի» արքան արդեն ոչ թե Ներսեհը, այլ Վարահրան I-ի գահաժառանգ որդին՝ Վարահրանն էր և, հետևաբար, այդ իրադարձության թվականն էլ պետք է համարել Ներսեհի՝ Հայաստանի կառավարչի պաշտոնում նշանակվելու վերին ժամանակային սահմանը (*terminus non post quam*):

Մանիի վերջին ընդունելության թվականի վերաբերյալ կարծիքները խիստ տարբեր են⁵⁴: Սակայն վերը հիշատակված միջին պարսկերեն և մանիքեական զանազան տեքստերի տվյալների համալիր քննության հիման վրա ուսումնասիրողները ներկայումս այն թվագրում են 277 թ. փետրվարի 1-ով⁵⁵: Այսպիսով, 276 թ. հուլիս-օգոստոսից մինչև 277 թ. փետրվարի 1-ն ընկած ժամանակահատվածում Սասանյան արքայազն Ներսեհը կարող էր նշանակված լինել Հայաստանի կառավարչի պաշտոնում:

⁵³ **Лукоцин В.** Варахран II и Нарсе. Стр. 51, 52.

⁵⁴ Մանիի բելաբադյան ընդունելության և մահվան թվականի շուրջ վարկածները տե՛ս **Asmussen J.**, Xuâstvânift. Studies in Manichaeism. Copenhagen, 1965, p. 10; **Klima O.**, Manis Zeit und Leben. Prag, 1962, S. 381-382; **Klima O.**, Zwei Stellen (17, 24 ff und 18, 6 ff) des manichaischen Psalters. PKL (Probleme der koptischen Literatur. Hrsg. vom Institut für Byzantinistik der Martin-Luther-Universität Halle-Wittenberg. Bearb., v. P. Nagel (Wissenschaftliche Beiträge der Martin-Luther-Universität Halle-Wittenberg 1968/1). Halle (Saale), 1968, S. 121-123.

⁵⁵ **Taqizadeh S. H.**, The Early Sasanians. Some Chronological Points which Possibly Call for Revision. BSOAS, № 11, 1943-1946, p. 49 ff; **Tardieu M.**, Le Manichéisme. Paris, 1981, p. 40; **Skjærvø P.O.**, An Introduction to Manicheism, 2006, p. 27; **Sundermann W.**, Mani, EIr, 20 July 2009; **Хосроев А.Л.**, История Манихейство, Санкт-Петербург, 2007, стр. 107.

Ուսումնասիրողները ենթադրում են, որ Հայաստանի կառավարչի պաշտոնը շնորհվել է Ներսեհին՝ ինչ-որ չափով մեղմելու Իրանի գահի նկատմամբ նրա հավակնությունները⁵⁶: Ըստ այդմ էլ եզրակացնում են, որ Ներսեհը Հայաստանի գահի հետ ստանձնել է նաև «Հայաստանի մեծ արքա» տիտղոսը⁵⁷: Սակայն փաստերը ցույց են տալիս, որ Ներսեհի նոր նշանակումը, ընդհակառակը, նսեմացնում էր Սասանյան պետական համակարգում նրա ունեցած դիրքը: Այդ են վկայում մասնավորապես Հայաստանում գահակալած Ժամանակաշրջանում Ներսեհի հատած դրամների լեգենդները: Առաջին տիպի դրամների (հավանական թվագրումը՝ 290-ական թթ. սկիզբ) լեգենդը հռչակում է նրա տիտղոսը՝ «Մագդային երկրպագող, [աստվածներից] սերվող արքա Ներսեհ»⁵⁸: Իսկ դրամների երկրորդ տիպի վրա, որոնք թվագրվում են 292-293 թթ., Ներսեհի կրած տիտղոսը, ըստ էության, ավելի համեստ է՝ «Մագդային երկրպագող Ներսեհ, արքա»⁵⁹: Ինչպես տեսնում ենք, այս երկու տիտղոսները (դրանք, թերևս, կարելի է համարել Ներսեհի պաշտոնական տիտղոսի ընդարձակ ու համառոտ տարբերակները) ավելի շատ նման են այն տիտղոսին, որը Ներսեհը կրում էր Սակաստանի գահին, և ոչ մի ընդհանրություն չունեն Որմիզդ-Արտաշիրի կրած «Հայաստանի մեծ արքա»

⁵⁶ **Луконин В.**, Варахран II и Нарсе, с. 52.

⁵⁷ **Daryaei T.**, Sasanian Persia: The Rise and Fall of an Empire, pp. 10-11. **Daryaei T.**, A Note on the 'Great King of Armenia' in: Bridging Times and Spaces: Papers in Ancient Near Eastern, Mediterranean and Armenian Studies Honouring Gregory E. Areshian on the occasion of his sixty-fifth birthday, Oxford, 2017, p. 85; **Syvänne I.** and **Maksymiuk K.**, The Military History of the Third Century Iran, p. 111.

⁵⁸ **Луконин В.** Варахран II и Нарсе. Стр. 57.

⁵⁹ **Նույն տեղում:**

(*wazurg šāh Arminān*) տիտղոսի հետ: Ներսեհն իրեն «մեծ արքա» չի կոչել անգամ այն ժամանակ, երբ բացահայտորեն հավակնում էր Իրանի գահին: Պայկուլեի արձանագրության մեջ ևս նա հայտնում է. «Երբ ես Հայաստանի արքան էի...»⁶⁰:

Հայաստանում Ներսեհի կառավարման մասին շատ քիչ բան է հայտնի: Հայկական ավանդության մեջ նրա կերպարը տարրալուծված է «Արտաշիրի» հավաքական կերպարի մեջ: Սակայն, նկատի ունենալով արքայից արքայի նկատմամբ Ներսեհի լոյալությունը, կարելի է ենթադրել, որ Սասանյանների կողմից տարվող վարչական և կրոնական քաղաքականությունը Հայաստանում շարունակվել է ավելի լայն թափով, և այստեղ տարածված սինկրետիկ հելլենիստական պաշտամունքի նկատմամբ նրանց վերաբերմունքը դարձել է ավելի անհանդուրժողական: Ինչ վերաբերում է պաշտոնական Տիգրանի նկատմամբ Հայաստանի արքայի վերաբերմունքին, ապա այն հնարավոր է քիչ թե շատ բացահայտել 293 թ. Ներսեհի ստեղծած Պայկուլեի արձանագրության, ինչպես նաև Հայաստանում նրա հատած դրամների ուսումնասիրության հիման վրա:

Ինչպես արդեն նշվել է, Իրանի գահին նստելուց հետո Ներսեհը Բիշապուհի ժայռաքանդակի վրա ջնջել է Վարահրան I-ի դեմքը՝ փոխարենը պատկերելով իրենը՝ ցանկանալով ցույց տալ, որ Որմիզդ-Արտաշիրից հետո ինքը պետք է ստանձներ Իրանի գահը: Այդ փաստի հիման վրա պատմագիտության մեջ լայն տարածում է ստացել այն կարծիքը, որ Իրանի գահակալության հարցում իրեն անտեսված

⁶⁰ Humbach H. and Skjærvø P.O., The Sassanian Inscription of Paikuli [NPI], Part 3.1, Munich, 1983, § 3.

համարող Ներսեհը Հայաստանի կառավարչի պաշտոնում նշանակվելուց անմիջապես հետո հակադրվել է արքայից արքային: Հաճախ այդ դրույթին ելակետային նշանակություն է տրվել III դ. 70-90-ական թթ. ինչպես հայ-իրանական, այնպես էլ իրանա-հռոմեական հարաբերությունների լուսաբանման ժամանակ⁶¹: Սակայն փաստերը, ընդհակառակը, ցույց են տալիս, որ մինչև 290-ական թթ. սկզբները Հայաստանի արքա Ներսեհը օրինապահ է մնացել: Դա առաջին հերթին դրսևորվեց նրանով, որ 277 թ. Վարահրան I-ի մահից հետո Ներսեհը չվիճարկեց նրա որդու՝ Վարահրան II-ի գահակալության օրինականությունը, չնայած որ գահաժառանգության տոհմական սկզբունքի տեսանկյունից, որի միջոցով իշխանության էր հասել Վարահրան I-ը, Ներսեհն անժխտելի առավելություն ուներ ընդհանրապես, բոլոր Սասանյան արքայազների նկատմամբ: Ըստ երևույթին, Ներսեհի պասիվ վարքագծի պատճառն այն էր, որ մինչև III դ. 80-ական թթ. սկզբները պաշտոնական Տիգրանի դեմ ընդդիմությունը ղեկավարում էր ոչ թե ինքը, այլ Մեշանի արքա Շապուհը՝ այդ շահրի նախկին կառավարիչ Շապուհի համանուն որդին, իսկ ավելի ուշ՝ նրա որդին՝ «Սակաստանի Տուրեստանի և Հինդի» կառավարիչ արքա Որմիզդը: Սրանք ևս Իրանի գահի նկատմամբ ունեին նույնպիսի իրավունքներ, ինչպիսիք ուներ Վարահրան II-ը⁶²:

Վարահրան II-ի (277-293 թթ.) կառավարման օրոք ազնվականության և զրադաշտական քրմության ազդեցու-

⁶¹ **Մարտիրոսյան Ա.**, Սասանյանները և Հայաստանի քաղաքական շրջադարձը III դարում, ՊԲՀ, 1979, № 1, էջ 47: **Հարությունյան Բ.**, Մեծ Հայքի վարչա-քաղաքական բաժանման համակարգն ըստ «Աշխարհացոյց»-ի, Երևան, 2001, էջ 211:

⁶² **Луконин В.** Иран в III веке. Стр. 60.

թյունը հասավ իր գագաթնակետին, ինչի մասին վկայում է ինչպես Կարտիրը⁶³, այնպես էլ ուշ շրջանի արաբական ավանդությունը⁶⁴: Դա թուլացրեց կենտրոնական իշխանության դիրքերը, և պետության կենտրոնացումը, որին Սասանյանները հասել էին մեծ դժվարությամբ, երկու անգամ կանգնեց լուրջ փորձության առջև:

282 թ. կամ դրանից քիչ առաջ խոռովություն սկսեց Մեշանի կառավարիչ Շապուհը: Վարահրանին հաջողվեց ճնշել այն և պատժել Շապուհին օժանդակած կառավարիչներին⁶⁵: Սակայն դա նրանից պահանջեց նշանակալից ուժեր կենտրոնացնել Ստորին Միջագետքում, ինչն էլ հնարավորություն տվեց Կարոսի հռոմեական լեգիոններին առանց որևէ դիմադրության հանդիպելու հասնել մինչև Տիգրանի մատույցներ⁶⁶: Իրանական տերությունը արտաքին քաղաքական ճգնաժամից փրկվեց միայն կայսեր անսպասելի մահվան ու հռոմեական բանակի նահանջի շնորհիվ:

Շապուհի ապստամբությունը ճնշելուց հետո Վարահրան II-ն սկսեց զգուշանալ Սասանյան մյուս արքայազներից և դիմեց միջոցների, որոնք պատմաբանների կողմից որոշ

⁶³ **Kerdir's Naqsh-e Rājab inscription**, 13. See **u Sprengling M.**, *Third Century Iran...*, pp. 37-69; **MacKenzie D.N.**, *Kerdir's Inscription (synoptic text in transliteration, transcription, translation and commentary)*, in G. Herrmann, D.N. MacKenzie and R. Howell, *The Sasanian Reliefs at Naqsh-e Rostam, Naqsh-e Rostam 6, The Triumph of Shapur I (together with an account of the representations of Kerdir), Description and Commentary, Kerdir's Inscription (synoptic text in transliteration, transcription, translation and commentary)*, *Iranische Denkmaler 13, enthaltend Reihe II, Iranische Felsreliefs I*, Berlin, 1989, pp. 35-72. **Лукошин В.**, *Картир и Мани*, ВДИ, 1966, № 3, стр. 75.

⁶⁴ **The History of al-Tabari**, Vol. V, p. 46.

⁶⁵ **Лукошин В.** *Иран в III веке*. Стр. 60.

⁶⁶ Վ. Լուկոնինը հնարավոր է համարում Կարոսի համաձայնությունը Մեշանի արքայի հետ (**Лукошин В.** *Иран в III веке*. Стр. 60):

դեպքերում անհարկի գերազնահատվել են: Այսպես, Ա. Մարտիրոսյանի կարծիքով Ներսեհի պայքարը Վարահրան I-ի, ապա և Վարահրան II-ի դեմ այնքան սուր բնույթ էր կրում, որ Ներսեհը փորձում էր առանձին դաշինք կնքել Հռոմի հետ՝ ընդդեմ Իրանի: Իսկ Վարահրան II-ը համաձայնության է եկել Դիոկղետիանոսի հետ և ճանաչել Տրդատ Արշակունու գահակալական իրավունքը Ներսեհին ենթակա Հայաստանի մեծ մասում: Դրանով նա քաղաքական ուժ է ստեղծել՝ Ներսեհին դիմագրավելու նպատակով⁶⁷: Ա. Մարտիրոսյանը հղում է գլխավորապես լատինական ներբողներին (*Panegyrici latini*): Ընդ որում Հ. Աստուրյանին հետևելով՝ Ա. Մարտիրոսյանը ներբողների տվյալներն օգտագործում է ոչ թե ժամանակագրական, այլ կանխակալ տրամաբանական հաջորդականությամբ՝ անտեսելով, որ դրանք գրվել են տարբեր առիթներով և ժամանակներում⁶⁸: Սակայն անգամ այդ դեպքում հնարավոր չէ ներբողների մեջ գտնել այնպիսի փաստ, որը թեկուզ անուղղակի վկայի պարսիկների կողմից Հայաստանի զիջման մասին⁶⁹: Սասանյան արձանագրու-

⁶⁷ **Մարտիրոսյան Ա.**, նշվ. աշխ., էջ 47: Հմմտ. **Frye R.**, *The History of Ancient Iran*, p. 305.

⁶⁸ **Латинские Панегирики.** Перев. с лат. И.Ю. Шабара, ВДИ, 1996, № 3, стр. 210-214.

⁶⁹ Երկրորդ պանեգիրիկյան (**Mamertini panegyricus Maximiano Augusto, Panegyrici latini**, II) արտասանվել է 289 թ. ապրիլի 21-ին: Նրա հիմնական թեման դիարխիայի համակարգի արդարացումն ու զովաբանումն է: Հեղինակը խիստ ընդհանրական նշում է, թե պարսից արքան (Վարահրան II - ծ.հ.) «բարեկամության անունը ստանալու համար ամեն ինչի մեջ զիջեց» (**Panegyrici latini**, II. 10. 3): Սակայն դրանից բոլորովին էլ չի հետևում, որ պարսից արքան հռոմեացիներին տարածքային զիջումներ է կատարել: Զիջումները, եթե անգամ այդպիսիք եղել են, կարող էին կատարվել միջպետական հարաբերությունների նաև այլ ոլորտներում: Երրորդ պանեգիրիկյան (**Mamertini panegyricus genethlicus Maximiano Augusto**,

թյուններն ու Վարահրան II-ի գահակալությանը բացասական գնահատական տվող ուշ շրջանի արաբական ավանդությունը ևս որևէ հիշատակություն չեն տալիս Վարահրան II-ի կողմից Հայաստանի պարսկական մասն ամբողջապես կամ մասնակիորեն հռոմեացիներին զիջելու վերաբերյալ և ընդհանրապես նրա նկատմամբ տարածքային զիջումների մեղադրանք չեն հարուցում: Ուստի միանգամայն իրավացի պետք է համարել Ռ. Մանասերյանին, ըստ որի՝ պարսիկների կողմից Հայաստանի զիջման մասին «...բոլոր այս կարծիքները չափազանցություններ են, քանզի բացակայում էին այն ծանրակշիռ պատճառները, որոնք Սասանյաններին կհարկադրեին 287թ. առանց պատերազմում պարտվելու

Panegyrici latini, III) արտասանվել է 291 թ. հուլիսի 21-ին: Նրա հիմնական թեման Դիոկղետիանոսի ու Մաքսիմիանոսի համերաշխ կառավարության գովաբանությունն է: «Ես իմ ճառում, - գրում է հեղինակը, - բաց եմ թողնում Սարմաթիայի ամայացումն ու սարակիսոսների գերեվարությունը: Ես նմանապես լռությամբ կշրջանցեմ ինչպես այն, ինչ արվել է ձեր զորքերի պատճառած սարսափից, այնպես էլ այն, ինչ կատարվել է ձեր զորքերի կողմից և հատկապես. ֆրանկները իրենց արքայի հետ գալիս են խաղաղության խնդրանքով, և պարթևացին քծնում է ձեզ՝ մատուցելով հրաշալիքներ»: Ինչպես երևում է, խոսքը վերաբերում է սարմաթևների, ֆրանկների և Ասորիք ներխուժած սարակիսոսների դեմ Դիոկղետիանոսի՝ 290 թ. տարած հաղթանակներին: Ինչ վերաբերում է «պարթևացուն», ապա կասկածից վեր է, որ հեղինակը նկատի ունի պարսից արքա Վարահրան II-ին: Սակայն այստեղ ևս բացարձակապես ոչ մի խոսք չկա Հայաստանի զիջման մասին: Վերջապես, 298 թ. զարնանը արտասանված հինգերորդ ճառում (**Eumenii pro instaurandis scholis oratio**, **Panegyrici latini**, V, 3), հայտնվում է, որ պարսից արքան ճանաչել է, որ մինչև Տիգրիս տարածվող երկրները «Parthis quippe ultra Tigrin redacto» հռոմեական են: Եվ ակնհայտ է, որ այստեղ հեղինակն ակնարկում է 295-297 թթ. պարսկա-հռոմեական պատերազմի արդյունքում անդրտիգրիսյան գավառների անցումը Հռոմին և ի դեմս «պարսից արքայի»՝ նկատի ունի արքայից արքա Ներսեսին, այլ ոչ թե Վարահրան II-ին, որը վաղուց կենդանի չէր:

մասնակիորեն կամ ամբողջապես հեռանալ Հայաստանից: Մանավանդ որ աղբյուրները վկայում են Սասանյան տերության ներքին կայուն վիճակը մինչև 291 թվականը»⁷⁰:

Վարահրան II-ի կառավարման ընթացքում տերության ներքին անդորրը խախտած մյուս իրադարձությունը 291 թ. Սակաստանի արքա Որմիզդի ապստամբությունն էր: Սովորաբար ուսումնասիրողները դրա շարժառիթը համարում են հոր վախճանի համար Որմիզդի վրեժխնդրության ձգտումը: Սակայն ավելի հավանական է, որ Որմիզդի ապստամբության իրական պատճառը եղել է 290 թ. իրանական տերության գահը մանկահասակ որդի Վարահրանին վերապահելու նպատակով նրան «երկրորդական տերության»՝ Սակաստանի գահին նստեցնելու Վարահրան II-ի մտադրությունը: Վարահրան II-ի ծրագիրը Որմիզդին զրկում էր թագաժառանգի պաշտոնական դիրքից ու Իրանի գահին օրինական ճանապարհով հասնելու հնարավորությունից: Այլ խոսքով՝ Որմիզդը չի հանդուրժել այն, ինչին լուռ համակերպվել էր Ներսեհը: Սակայն Որմիզդը ևս պարտություն կրեց ու սպանվեց, որից հետո «երկրորդական գահին»՝ որպես տերության գահաժառանգ, հաստատվեց արքայից արքայի որդի Վարահրանը:

Այսպիսով, միայն Վարահրան II-ի դեմ համընդհանուր ճանաչում գտած ընդդիմադիր գործիչների ասպարեզից հեռանալուց հետո է «Հայաստանի արքա» Ներսեհը Իրանում պետական հեղաշրջման նախապատրաստություններ սկսել:

Ընդունված է կարծել, որ Իրանի գահի նկատմամբ Ներսեհի բացահայտ հավակնությունն արտահայտվել է ոսկ-

⁷⁰ **Մանասերյան Ռ.**, Հայաստանը Արտավազդից մինչև Տրդատ Մեծ, Երևան, 1997, էջ 132, ծան. 1:

յա դրամի թողարկումով, ինչը, ըստ ավանդական պատկերացումների, խախտում էր արքայից արքայի մենաշնորհը: Այս ընդհանուր դրույթին չհամաձայնել չի կարելի: Սակայն եթե նկատի ունենանք, որ Վարահրան II-ի օրոք բացի Ներսեհից ոսկյա դրամ թողարկել են նաև Մեշանի ու Սակաստանի արքաները, ապա թերևս ավելի ճիշտ լինի ոսկյա դրամների թողարկումը համարել ոչ թե Տիգրանի գահի նկատմամբ բացահայտ հավակնության նշան, այլ Վարահրան II-ի օրոք տերության նշանակալից շահերի հեղինակավոր կառավարիչների՝ ի վնաս կենտրոնական իշխանության իրենց դիրքերն ամրապնդելու իրողության արտահայտություն:

Ինչպես նշել ենք, Հայաստանի կառավարչի պաշտոնում Ներսեհը թողարկել է երկու տիպի ոսկյա դրամներ: Առաջինների երեսին պատկերված են Ներսեհն ու նրա կինը, իսկ լեգենդը տալիս է Ներսեհի անունն ու տիտղոսը՝ *«Մագդային երկրպագող, [աստվածներից] սերվող արքա Ներսեհ»*: Դարձերեսին պատկերված է «Ներսեհի կրակը» (կրակի տաճարը): Ներսեհի պատկերը տեղապահի և ոչ թե արքայից արքայի թագով, ինչպես նաև դրամի քաշը, որը կրկնակի պակաս է արքայական դինարի քաշից, հիմք է տալիս դրանք վերագրելու III դ. 90-ական թթ. սկզբներին՝ Ներսեհի կողմից պետական հեղաշրջման նախապատրաստության շրջանին⁷¹: Դրամների երկրորդ տիպում Ներսեհը պահպանել է իր նախկին տիտղոսը, սակայն հրամայել է իրեն պատկերել վեհապետական պատվանշաններով: Դրանք արդեն վերաբերում են գահի համար Ներսեհի բացահայտ պայքարի շրջանին՝ 292-293 թթ.:

⁷¹ **Луконин В.** Варахран II и Нарсе. Стр. 57.

293 թ. վախճանվեց Վարահրան II-ը և, ձևավորված ոչ պաշտոնական սկզբունքի համաձայն, գահը պետք է անցնե՛ր նրա որդուն՝ դեռևս 290 թ. թագաժառանգ և Սակաստանի արքա հռչակված տասնչորսամյա Վարահրանին: Սակայն իրանական ազնվականության մի թևը, որը շահագրգռված էր կենտրոնացված ուժեղ պետականության ստեղծմամբ, չընդունելով Վարահրան III-ի գահակալությունը, դիմեց տոհմական սկզբունքի տեսանկյունից Սասանյան գահի միակ օրինական հավակնորդ հանդիսացող «Հայաստանի արքա» Ներսեհին⁷²: Եվ Ներսեհը Հայաստանից արշավեց Ասորեստան:

Պայկուլեի արձանագրությունը վկայում է, որ Իրանի գահի համար պայքարում Ներսեհին են հարել ոչ միայն իրանական բարձր ազնվականության զգալի մասը, այլև բանակը, որից զգալի ուժեր էին մնացել արևմտյան սահմաններում՝ Հռոմի դեմ վերջին պատերազմից ի վեր: Նրա կողմն էին նաև մոգպետ Կարտիրի գլխավորած զրադաշտական հոգևորականությունն⁷³ ու Հռոմեական կայսրության հետ սահմանակից նահանգների տիրակալները, որոնք հռոմեական հարձակումներից ապահովագրվելու նպատակով շահագրգռված էին ուժեղ կենտրոնացված պետության վերականգնման գործով: Օգնություն կարելի էր ակնկալել նաև Միջագետքի մանր կիսանկախ իշխանություններից ու պո-

⁷² Humbach H. and Skjærvø P.O., նշվ. աշխ., մաս 3.1, § 16. «Դեսպանը եկավ ինձ մոտ [ասելու], որ կարող է նորին մեծություն արքայից արքան Հայաստանից գնալ Իրանշահր և ընդունել աստվածներից իր նախնիների պատիվը, գահը, իրավունքը և իշխանությունը...»:

⁷³ Humbach H. and Skjærvø P.O., նշվ. աշխ., մաս 3.1, § 32: Луконин В. Древний и раннесредневековый Иран: очерки истории культуры. Москва. 1987, стр. 160.

լիսներից, որոնք, գտնվելով երկու կրակի միջև, պատրաստ էին աջակցելու Ներսեհին՝ հուսալով շահել նրա համակրանքն ու իրենց ամենաահեղ թշնամուն դարձնել դաշնակից ու հովանավոր⁷⁴:

Հայաստանից արշավանքի ելած Ներսեհի կողմնակիցների մեջ Պայկուլեի արձանագրությունն առանձնակի չի հիշատակում հայ ավագանուն: Ռ. Մանասերյանի իրավացի դիտարկմամբ այդ լրությունը և «Հայաստանի թագավորին» պարսիկների և պարթևների միանալու փաստը նշելը, թերևս, հայերի՝ Ներսեհի անմիջական հպատակների, իրենց «թագավորի» ձեռնարկմանը ինքնըստինքյան հասկացվող մասնակցության արտահայտություն է»⁷⁵:

Գահակալական պայքարում հաղթող դուրս եկավ Ներսեհը: 293 թ. նա բազմեց Տիգրոնի գահին՝ ոչնչացնելով Վարահրան III-ին ու նրա կողմնակիցներին: Ներսեհը, Պայկուլեի արձանագրության մեջ նշելով գահակալության առթիվ իրեն շնորհավորելու եկածների երկար ցուցակը, ցանկացել է ցույց տալ իր իշխանության օրինականությունն ու համընդհանուր ճանաչումը: Նշված են քուշանների արքան, Թուրանի, Մեկրանի, մեսքիտների արքաները. «...և Իբերիայի արքան, և Սիկանի արքան, և արքա Տրդատը, և լախմիդյանների արքա Ամրը, և Աբգարյանների արքան...»⁷⁶: Շնորհավորողների թվում հիշատակվում է նաև հռոմեական կայսեր դեսպանությունը:

⁷⁴ Луконин В., նշվ. աշխ., էջ 160:

⁷⁵ Մանասերյան Ռ., նշվ. աշխ., էջ 133:

⁷⁶ Humbach H. and Skjærvø P.O., նշվ. աշխ., մաս 3.1, § 93:

Այսպիսով, այս վերջին հանգամանքը խոսում է այն մասին, որ Իրանում Ներսեհի իշխանությունը ստացել էր նաև միջազգային ճանաչում:

MELIKYAN ARTHUR

NARSEH SASSANID AND THE STRUGGLE FOR THE REIGN IN PERSIA FROM 274 TO 293

Keywords: Narseh Sassanid, Persia, Great Armenia, Ctesiphon, Shapur, Hormizd, Ka'ba-ye Zartosht, Varahran, Rome.

In 274 after the death of Hormizd I, the Zoroastrian priesthood and the Iranian high nobility handed the Sasanid throne to Varahrān, the elder brother of Hormizd I, although the other brother Narseh, during the rule of Shāpūr I and Hormizd I, had a higher position in the state scale of ranks and was more appropriate for the title of King of Kings. In the following years the Sasanian nobility continued ignoring the rights of Narseh to the throne. After signing the peace treaty with the emperor Probus, in 276/277 Varahran I nominated Narseh, the king of Hindi, Saccas and Turan, the king of Armenia, the country which had lost its strategical meaning. With it Narseh was losing the opportunity of reaching the title of King of Kings in the legal way. Only after the leaders of Iranian opposition were removed, from 282 to 290, Nerseh began an evident struggle for the throne. After the victory in the civil war in 293 the Armenian king Narseh sat on the Sasanian throne.